

Nous reptes del Dret de família

Materials de les Tretzenes
Jornades de Dret Català
a Tossa

23 i 24 de setembre de 2004

Nous reptes del Dret de família

(Materials de les Tretzenes Jornades de Dret Català a Tossa)

Nous reptes del Dret de família

Materials de les *Tretzenes Jornades
de Dret Català a Tossa*

Coord:
ÀREA DE DRET CIVIL,
UNIVERSITAT DE GIRONA

Girona 2005

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. DADES CIP

Jornades de Dret Català (13es : 2005 : Tossa de Mar) Nous reptes del dret de família : materials de les Tretzenes Jornades de Dret Català a Tossa / coord: Àrea Dret Civil, Universitat de Girona. -- Girona : Documenta Universitaria, 2005. -- p.; cm. -- (Documenta Universitaria)

Text en català, castellà i anglès

ISBN 84-934685-2-5

I. Universitat de Girona. Àrea de Dret Civil

1. Dret de família – Congressos 2. Dret de família – Aspectes econòmics – Congressos 3. Patrimoni – Congressos 4. Unions estables de parella – Congressos

CIP 347.61/.64(063) JOR

Reservats tots els drets. El contingut d'aquesta obra està protegit per la Llei, que estableix penes de presó i/o multes, a més de les corresponents indemnitzacions per danys i perjudicis per a aquells que reproduïssin, plaguessin, distribuïssin o comunicuessin públicament, en la seva totalitat o en part, una obra literària, artística o científica, o la seva transformació, interpretació o execució artística fixada en qualsevol mena de suport o comunicada a través de qualsevol mitjà, sense la preceptiva autorització.

© els autors

©DOCUMENTA UNIVERSITARIA ®

www.documentauniversitaria.com

info@documentauniversitaria.com

Edicions a Petició, SL

CIF B17741240

Pl Ferrater Mora, 1 Pl. Europa, 3, 2on-2a

17071 GIRONA 17005 GIRONA

tf. +34 972418992 tf. +34 630608231

fax +34 972418978 fax +34 972200049

www.edicionsapeticio.com

info@edicionsapeticio.com

Primera edició

ISBN: 84-934685-2-5

ISBN 13: 978-84-934685-2-1

D.L.: B-XXXX-2005

Imprès a PUBLIDISA

Girona, novembre de 2005

Aquestes *Tretzenes Jornades* han estat organitzades per l'Àrea de Dret Civil de la Universitat de Girona, en col·laboració amb el Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya i el suport de l'Ajuntament de Tossa de Mar i de:

Universitat de Girona

Generalitat de Catalunya. Departament d'Universitats,

Recerca i Societat de la Informació

Facultat de Dret UAB (Deganat)

Facultat de Dret UB (Deganat)

Facultat de Dret UdG (Deganat)

Facultat de Dret UPF (Deganat)

Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya

Col·legi d'Advocats de Barcelona

Col·legi d'Advocats de Figueres

Col·legi d'Advocats de Girona

Col·legi d'Advocats de Terrassa

Col·legi de Notaris de Catalunya

Deganat autonòmic dels Registradors de la Propietat i Mercantils de Catalunya

Diputació de Girona

ÍNDEX

PONÈNCIES

PRIMERA PONÈNCIA

L'“EUROPEÏTZACIÓ” DEL DRET DE FAMÍLIA

<i>Family Law - A Challenge for Europe?</i>	21
---	----

Walter Pintens

I. Two Cases as an Introduction	21
1. The Garcia Avello Case.....	21
2. The Pla and Puncernau Case.....	24
II. The Increasing Influence of European Law on Family Law	27
1. Case Law	27
2. Legislation	31
III. Harmonisation: A Challenge for Europe !	36

<i>La Comisión de Derecho de Familia Europeo: La redacción de los Principios en el ámbito del divorcio y los alimentos entre cónyuges</i>	39
---	----

Katharina Boele-Woelki

I. El reto actual para el derecho privado	39
II. La dimensión europea del derecho de familia	40
III. Unificación del Dpr sobre las relaciones de familia	41
IV. Divorcio entre nacionales (súbditos) suecos con residencia habitual en Irlanda	42
V. A vista de pájaro: el derecho de divorcio en Europa	43
VI. La armonización del Derecho de Familia en Europa en perspectiva histórica y cultural.....	45
VII. La Comisión de Derecho de Familia Europeo	46
VIII. Objetivos de la CEFL	46
IX. Metodología	47
X. Resultados obtenidos	49
XI. Campos de acción e idioma	50
XII. El primer juego de Principios: el divorcio y los alimentos entre esposos divorciados.....	50
XIII. La interrelación entre los Principios, los informes comparados y los comentarios.....	51
XIV. ¿“Núcleo común” y/o “mejor derecho”?	52
XV. Mirada retrospectiva y mirada al futuro	55
Anexo. Principios de derecho europeo de familia relativos al divorcio y a los alimentos entre esposos divorciados	56

SEGONA PONÈNCIA

LES RELACIONS ECONÒMIQUES EN LA CRISI FAMILIAR

<i>The American Law Institute Principles and the Economics of Family Dissolution</i>	63
--	----

Marygold S. Melli

I. Property Division	67
----------------------------	----

II. Compensatory Spousal Payments.....	70
1. Compensation for the loss of the marital standard of living.....	71
2. Compensation for residual loss in earning capacity.....	72
III. Child Support.....	73
IV. The Impact of the Principles of Family Dissolution on American Law.....	75
1. Property Division.....	75
2. Compensatory Payments.....	75
3. Child Support.....	76
4. Conclusion.....	76
<i>Separació de béns i compensacions en la crisi familiar.....</i>	<i>77</i>
<i>Josep Ferrer i Riba</i>	
I. Introducció: les conseqüències patrimonials de la separació o el divorci.....	77
II. La compensació per raó de treball: retribució de tasques domèstiques, participació en guanys o compensació de perjudicis?.....	80
1. Els requisits de la compensació per raó de treball i la seva intel·ligència en la doctrina catalana.....	80
2. La jurisprudència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya.....	83
III. Sistemes de compensació en els règims legals de separació de béns: les aportacions del dret comparat.....	86
1. <i>Financial relief</i> en el dret anglès: l'estàndard d'igualtat en el repartiment patrimonial.....	86
2. <i>Equitable distribution</i> en les jurisdiccions nord-americanes amb règim de separació de béns i la proposta de divisió patrimonial dels <i>ALI Principles</i>	88
IV. Ensenyaments del dret comparat i opcions de regulació per al dret català.....	89
Bibliografia.....	93
<i>Acuerdos prematrimoniales. De nuevo la libertad y sus límites en el Derecho de familia.....</i>	<i>95</i>
<i>María Paz García Rubio</i>	
I. Introducción al tema.....	95
II. Aspectos funcionales de los acuerdos prematrimoniales.....	100
III. Aspectos estructurales. El problema de su validez.....	101
IV. La fase de formación del acuerdo.....	102
V. El contenido de los acuerdos. Algunos ejemplos.....	105
1. Acuerdos para el caso de muerte de uno de los cónyuges.....	105
2. Acuerdos para el caso de separación o divorcio.....	106
3. Acuerdos en relación con los hijos.....	115
VI. Sanción en caso de violación de los límites a la autonomía de la voluntad.....	116
VII. La exigibilidad de los pactos.....	116
VIII. Reflexión final.....	120
<i>Derecho y Empresa Familiar: el Protocolo familiar y sus instrumentos de desarrollo.....</i>	<i>123</i>
<i>Carlos Gortázar Lorente</i>	
I. La Empresa Familiar y su problemática.....	123
II. Aproximación del Derecho a la Empresa Familiar: dificultad de definición jurídica.....	126
1. Inexistencia de un concepto jurídico de Empresa Familiar.....	126
2. La Empresa Familiar en el ordenamiento jurídico.....	129

III. El Protocolo Familiar y sus instrumentos jurídicos de desarrollo.....	132
1. El Protocolo Familiar.....	132
2. Instrumentos jurídicos de desarrollo.....	136
IV. Conclusión.....	146
<i>Pensió compensatòria i aliments entre cònjuges: propostes i criteris d'estandardització.....</i>	<i>149</i>
<i>Avel·lina Rucosa Escudé</i>	
I. Introducció. Problemàtica que planteja avui la pensió compensatòria.....	149
II. Catalunya i Espanya.....	151
1. La pensió compensatòria.....	151
2. Aliments entre cònjuges.....	159
3. La compensació patrimonial de l'article 41 del Codi de família.....	161
4. Anàlisi de jurisprudència recent.....	164
5. Experiència personal (com a advocada que exerceix en família).....	170
III. Fora d'Espanya.....	172
1. Dret comparat entre les diferents legislacions europees en matèria de pensió compensatòria.....	172
2. Estudi del dret alemany i la seva <i>Düsseldorfer Tabelle, Berliner Tabelle, i les Richtlinien o Leitlinien</i>	176
IV. Situació social i actual en el nostre país. Propostes respecte a la legislació catalana i espanyola.....	182
V. Resum.....	183
VI. Epíleg.....	186
VII. Bibliografia i legislació.....	187
VIII. Annex. Estadístiques.....	189
1. Pensió compensatòria.....	189
2. Compensació econòmica.....	207

TERCERA PONÈNCIA

RELACIONS PERSONALS I PATRIMONIALS EN LA RECOMPOSICIÓ FAMILIAR

<i>La regulació de les famílies recompostes o reconstituïdes.....</i>	<i>213</i>
<i>Encarna Roca</i>	
I. Introducció. Plantejament i antecedents.....	213
II. Què és una família recomposta?.....	218
III. Situacions que donen lloc més freqüentment a les famílies recompostes.....	222
IV. S'ocupa el dret d'aquestes famílies?.....	224
V. Propostes per a una solució dels problemes.....	232
VI. A manera de conclusions.....	236
VII. Bibliografia.....	238
<i>Las familias reconstituidas y las cuestiones de protección patrimonial.....</i>	<i>241</i>
<i>Antoni Bosch i Carrera</i>	
I. Las familias reconstituidas.....	241
1. Las reformas en el Derecho de familia.....	241
2. Efectos sociales de las reformas en el Derecho de Familia.....	243
3. Constitucionalidad y algunos problemas que plantea la existencia de segundas familias.....	244

II. Aplicación de los principios generales del derecho de familia a las familias reconstituidas	248
1. El principio de actuación en interés de la familia	248
2. El principio rector del Derecho de Familia de protección del interés del hijo menor o incapaz	250
III. Los gastos familiares y su contribución	251
1. Los obligados a la contribución de los gastos familiares.....	251
2. Los convivientes y su contribución de los gastos familiares.....	252
IV. El patrimonio del hijo en las familias reconstituidas	260
1. Composición del patrimonio	261
2. Clases de administración del patrimonio	262
3. Naturaleza del patrimonio del menor o incapaz sujeto a potestad.....	263
4. Constitución de un patrimonio autónomo en beneficio de personas sujetas a potestad.....	264
V. La administración del patrimonio de los hijos sometidos a potestad.....	265
1. La administración ordinaria de los progenitores en caso de separación	265
2. La administración judicial del patrimonio de hijos sujetos a potestad. El administrador especial.....	268
3. La administración especial del patrimonio de los menores y los incapaces: los bienes adquiridos a título gratuito cuando el disponente así lo ha dispuesto (art. 149, a), 169, 209, 2 CF y 65, 66 CS).....	269
<i>Las relaciones personales entre abuelos y nietos en las familias reconstituidas</i>	275
<i>Francisco Rivero Hernández</i>	
I. Introducción	275
1. Actualidad social y jurídica de las relaciones personales de los abuelos con sus nietos	275
2. De institución pretoriana a una amplia atención legislativa.....	276
3. Derecho español: de un modesto origen jurisprudencial a la Ley 42/2003	280
4. Derecho catalán. Régimen legal propio. No aplicación de la Ley 42/2003 en el orden sustantivo	282
II. <i>Fattispecie</i> . Datos prejurídicos	283
1. Las relaciones de los abuelos con sus nietos en las familias reconstituidas.....	283
2. Papel de los abuelos en la familia y en relación con sus nietos	284
3. Formas de presentación jurídica y procesal de las relaciones abuelos-nietos	285
III. Diferencia del derecho de visita de los abuelos respecto del de los padres. Fundamento y finalidad de aquél.....	286
1. Visión del problema por los tribunales y la doctrina.....	286
2. (Diferente) fundamento del derecho de visita de los abuelos con sus nietos	288
3. Finalidad de esas relaciones	289
IV. Naturaleza del derecho de visita de los abuelos	290
1. El derecho de visita, verdadero derecho subjetivo	290
2. Si derecho, ¿de qué clase?.....	292
3. ¿Basta la calificación de derecho subjetivo, aun específico, para explicar los problemas del derecho de visita y justificar su régimen jurídico?.....	294
V. Sujetos de la relación jurídica de visita.....	296
1. Los abuelos.....	296
2. Nietos	296
4. Personas gravadas. Su posición jurídica	305
5. Legitimación para el ejercicio del derecho de visita abuelos-nietos.....	307
VI. Contenido del derecho de visita abuelos-nietos	310

1. En general, y especificidad en este caso y derecho.....	310
2. Responsabilidad civil por hecho ilícito del nieto en régimen de visita.....	312
3. Ejercicio y cumplimiento del régimen de relaciones personales.....	314
4. Duración institucional de estas relaciones.....	314
VII. Determinación del regimen de relaciones personales abuelos-nietos	315
1. Determinación convencional, o por pacto	315
2. Determinación judicial.....	318
3. Modificación y extinción de las relaciones personales abuelos/nietos	322
VIII. Protección del derecho de visita de los abuelos	325
1. Necesidad de una protección eficaz.....	325
2. Mecanismos y medios de protección.....	327
IX. Aspectos procesales	329
1. Reclamación de las relaciones personales en procedimiento ordinario.....	329
2. Determinación de las relaciones personales abuelos/nietos en proceso matrimonial	330
3. Medidas cautelares	331
4. Determinación de oficio de las relaciones personales.....	331
5. Otras cuestiones procesales de interés.....	331

QUARTA PONÈNCIA

PARELLES DE FET: BALANÇ I PERSPECTIVES

<i>La regulació de la parella de fet: lleis i models</i>	335
--	------------

Miquel Martí Casals

I. Introducció.....	335
II. la regulació catalana actual i els possibles models	340
1. El problema de les parelles heterosexuales excloses	342
2. Les dues modalitats de constitució: constitució formal i constitució factual	348
3. Labast i els límits d'una regulació factual de la parella de fet	351
Bibliografia citada	357

<i>La Llei 10/1998, de 15 de juliol, d'unions estables de parella: balanç de la seva aplicació judicial</i>	359
---	------------

Joan Egea Fernández

I. Introducció	359
II. Una qüestió prèvia: l'absència d'una regulació processal homogènia i coherent	367
III. Requisits constitutius (arts. 1, 19 i 20 LUEP)	371
IV. Acreditació (arts. 2 i 21 LUEP).....	376
V. Autonomia de la voluntat. Límits (arts. 3, 15 i 22 LUEP).....	377
VI. Despeses comunes (art. 4 i 23 LUEP).....	380
VII. Adopció i tutela (art. 6, 7 i 25 LUEP).....	382
VIII. Aliments (arts. 8 i 26 LUEP).....	383
IX. Extinció de la unió. Revocació de poders (arts. 12 i 30).....	384
X. Compensació econòmica per raó del treball per a la llar o per a l'altre convivent (art. 13 i 31.1)	389
XI. Pensió alimentària periòdica (art. 14 i art. 31.2).....	391
XII. Habitatge familiar (arts. 11 i 28).....	394
XIII. Efectes de l'extinció per mort.....	396

1. Drets de predetracció i dret a ocupar l'habitatge familiar durant l'any següent a la mort del company convivent (art. 18 i 33)	396
2. Els drets de naturalesa successòria (art. 34 i 35)	397
3. El pacte de supervivència (arts. 44 a 47 CF)	399
XIV. Bibliografia	402
<i>Aspectos laborales y de Seguridad Social de la regulación jurídica de las parejas de hecho</i>	405
<i>Eduardo Rojo Torrecilla</i>	
I. Introducción	405
II. Textos y normativa internacional y comunitaria	409
III. La doctrina del Tribunal Constitucional sobre las parejas de hecho y su impacto sobre la regulación jurídica laboral y de Seguridad Social	416
IV. Marco legal estatal. El cumplimiento de la transposición de las Directivas comunitarias	418
V. Normativa autonómica de parejas de hecho. Su impacto e incidencia sobre los derechos laborales y de Seguridad Social de los trabajadores por cuenta ajena y de los funcionarios	420
VI. Modificaciones legislativas y propuestas de modificación con impacto en la regulación de los derechos laborales y de la Seguridad Social en las parejas de hecho	422
VII. Negociación colectiva y diálogo social	427
VIII. Doctrina judicial. Interpretación de los preceptos legales y convencionales por los jueces y tribunales laborales	432
IX. Recapitulación final	434
<i>Las uniones de hecho ante el Derecho Tributario</i>	437
<i>Luisa Esteve Pardo</i>	
I. Introducción	437
III. Tratamiento del matrimonio y de la familia en Derecho Tributario	439
1. El tradicional planteamiento antielusivo de las normas tributarias	439
2. Normas tributarias protectoras de la familia	442
3. Características de los impuestos relevantes en la tributación del matrimonio y de la pareja de hecho: impuestos cedidos a las Comunidades Autónomas	449
IV. Especificidades del Derecho Tributario respecto del tratamiento de las parejas de hecho	449
1. Los principios rectores en materia tributaria	449
2. La jurisprudencia del Tribunal Constitucional sobre la tributación conjunta de la unidad familiar	452
V. La legislación tributaria estatal	457
VI. La equiparación de las parejas de hecho al matrimonio a efectos tributarios por algunas Comunidades Autónomas	457
1. Los diferentes sistemas de financiación autonómica: el sistema general y los sistemas forales	459
2. La equiparación realizada por las Comunidades Autónomas de régimen general	464
3. La equiparación realizada en las Haciendas Forales	466
VII. Conclusiones	466

COMUNICACIONS**COMUNICACIONS A LA PRIMERA PONÈNCIA**

<i>La armonización del Derecho de familia en Europa. En especial, la armonización de los regímenes económicos matrimoniales.....</i>	<i>473</i>
<i>Francisca Llodrà Grimalt</i>	
I. Preliminar	473
II. Actual marco del proceso de europeización del Derecho de familia	474
1. La proyección del Derecho comunitario en el Derecho de familia	474
2. La llamada “armonización espontánea” del Derecho de familia	479
III. La armonización y unificación del Derecho de familia en Europa como pretensión doctrinal.....	486
1. Propuestas de armonización en general. Técnicas o métodos.....	487
2. Obstáculos	491
3. La Comisión de Derecho de Familia Europeo	494
IV. Hacia la armonización de los regímenes económicos matrimoniales en Europa.....	497
1. Punto de partida “normativo”	497
2. Necesidad de armonización, métodos y obstáculos	498
3. Notas sobre algunos regímenes económicos matrimoniales en Europa. Los dos grandes bloques.....	500

<i>La protecció de la vida familiar i la protecció jurídica de l’infant en l’àmbit del Consell d’Europa.....</i>	<i>511</i>
<i>Isaac Ravetllat Ballesté</i>	

I. El Consell d’Europa. Introducció.....	511
II. La protecció de la vida familiar en el Conveni europeu per a la protecció dels drets humans i les llibertats fonamentals, de 4 de novembre de 1950.....	513
III. La protecció de la vida familiar en la jurisprudència emanada del Tribunal Europeu de Drets Humans.....	515
IV. La protecció de la vida familiar en el cas dels estrangers	517

COMUNICACIONS A LA SEGONA PONÈNCIA

<i>Estructura tradicional per a continguts moderns: els capítols avui.....</i>	<i>523</i>
<i>Immaculada Barral Viñals</i>	
I. Les capitulacions: de “règim” a contracte	523
II. Les noves famílies i l’organització autònoma de la convivència.....	525
1. El contingut necessàriament capitular: els capítols tradicionals.....	526
2. El contingut possible: la llibertat dels contraents en l’organització familiar	527
III. L’organització autònoma de la ruptura de la convivència.....	528
1. La “contemplació de la ruptura del matrimoni”	529
2. Capítols, autonomia de la voluntat i final de la convivència afectiva	530
3. Els pactes en previsió de la ruptura: límits a l’autonomia de la voluntat.....	532
IV. Els capítols com a negoci: la llibertat contractual	533
V. Conclusió	536
<i>La mediació en l’empresa familiar, una eina per a la seva pervivència</i>	<i>537</i>
<i>Isabel Viola Demestre</i>	
I. Introducció.....	537

II. Els conflictes a l'empresa familiar	538
III. Instruments i òrgans reglamentadors dels conflictes a l'empresa familiar	541
1. El protocol familiar.....	541
2. L'assemblea familiar i el consell de família.....	542
IV. La mediació com a eina idònia per a l'obtenció del protocol familiar i en l'assemblea i el consell de família	543
3. Avantatges en l'empresa familiar dels principis de la mediació.....	544
4. Els caràcters de la mediació en l'empresa familiar.....	545
5. La mediació en l'elaboració del protocol familiar i en les reunions de l'assemblea familiar i el consell de família.....	546
6. El mediador, membre d'un equip multidisciplinari.....	551
V. Conclusió	552

COMUNICACIONS A LA QUARTA PONÈNCIA

<i>Parelles de fet i designació tutelar</i>	555
<i>Miriam Anderson</i>	
I. Introducció.....	555
II. Les classes de tutela en funció de l'origen de la designació.....	557
1. Al Codi de família de Catalunya.....	558
2. Al Codi civil espanyol.....	560
III. Les relacions entre els diferents tipus de designació: autonomia privada i criteri judicial	562
IV. Les parelles de fet en la designació de tutor	565
V. Parelles de fet, designació tutelar i reforma del Codi civil espanyol en matèria de dret a contraure matrimoni.....	568
<i>Parelles de fet i declaració d'insolvència</i>	571
<i>Lidia Arnau i Raventós</i>	
I. Les parelles de fet a la Llei 22/2003, de 9 de juliol, concursal. Delimitació de qüestions.....	571
II. La parella com a "persona especialment relacionada amb el concursat".....	572
1. El crèdit de la parella com a "crèdit subordinat"	578
2. El caràcter presumptament perjudicial dels actes dispositius onerosos: la seva rescindibilitat	586
III. Referència a les adquisicions amb pacte de supervivència: el seu règim concursal i les parelles de fet	590
<i>La cuestión de la constitución de la unión estable de pareja: Reflexiones sobre la reforma de la Ley 10/1998, de 15 de julio</i>	595
<i>Pascual Ortuño Muñoz</i>	
I. Las nuevas perspectivas legislativas en la actual legislatura.....	595
II. Reflexiones sobre el problema de la constitución de la pareja estable: dificultades que presenta la regulación de la materia	596
1. Debate ideológico subyacente.....	596
2. Matrimonio como sinónimo de familia	597
3. Prejuicios que distorsionan el análisis netamente jurídico	597
4. Test de matrimonialidad de las relaciones de pareja objeto de regulación	598
5. Definición y heterogeneidad de supuestos de facto.....	599
6. Conclusión	600

LA PROTECCIÓ DE LA VIDA FAMILIAR I LA PROTECCIÓ JURÍDICA DE L'INFANT EN L'ÀMBIT DEL CONSELL D'EUROPA

ISAAC RAVETLLAT BALLESTÉ

BECARI D'INVESTIGACIÓ, UNIVERSITAT DE BARCELONA

SUMARI

I. El Consell d'Europa. Introducció.....	511
II. La protecció de la vida familiar en el Conveni europeu per a la protecció dels drets humans i les llibertats fonamentals, de 4 de novembre de 1950.....	513
III. La protecció de la vida familiar en la jurisprudència emanada del Tribunal Europeu de Drets Humans	515
IV. La protecció de la vida familiar en el cas dels estrangers.....	517

I. EL CONSELL D'EUROPA. INTRODUCCIÓ

Des de l'inici del segle XIX, la societat europea ha patit tot un seguit de canvis polítics i sociològics, tant en el pla internacional com en el mateix pla interior dels estats que la conformen, canvis que van accelerar-se de manera particular durant el darrer terç del segle XX. L'Europa del segle XXI no s'identifica tan sols com una entitat geogràfica que forma un continent constituït per diversos Estats, sinó que ha esdevingut cada cop més una instància pròpia i diversa cridada, més enllà dels interessos particulars dels Estats que la componen, a crear les institucions precises per a la realització de fins comuns.

Aquesta presa en consideració de la idea d'Europa va ser la que va dur, després de la Segona Guerra Mundial, al naixement d'organitzacions internacionals de cooperació, com el Consell d'Europa, o de tipus supranacional, com la Comunitat Europea, l'actual Unió Europea. Mentre que aquesta darrera s'ocupa fonamentalment de problemes econòmics, el Consell d'Europa té com a principals objectius "*cercar una unió més estreta entre els seus integrants per salvaguardar i promoure els ideals i els principis que integren el seu patrimoni comú i afavorir el seu progrés econòmic i social*", finalitats que seran perseguides "*mitjançant la conclusió d'acords i per a l'adopció d'una acció comuna en els àmbits econòmic, social, cultural, científic, jurídic i administratiu, així com la protecció i el desenvolupament dels drets humans i de les llibertats fonamentals*" (art. 1 de l'Estatut constitutiu del Consell d'Europa, realitzat a Londres el 15 de maig de 1949).¹

¹ L'Estat espanyol s'adherí al Consell d'Europa per instrument de 24 de novembre de 1977 (BOE, núm. 51, d'1 de març de 1978).

Si bé és cert que el principi del respecte als drets humans ja havia estat fixat amb anterioritat per la Declaració Universal dels Drets de l'Home de l'any 1948,² el sentit amb què aquest principi apareix recollit en l'àmbit del Consell d'Europa té unes característiques específiques.³

En primer lloc, s'han d'apuntar raons de caire historicopolític. Els països occidentals havien experimentat les funestes conseqüències de la implantació de règims dictatorials a Itàlia i Alemanya. És per això que s'afirmà la necessitat d'implantar un sistema que garantís la impossibilitat que governs de caire dictatorial s'instal·lessin de nou en el poder.

Tampoc no es pot oblidar l'atmosfera de guerra freda que dominava en aquella època el panorama europeu; s'ha de recordar que la creació de l'OTAN i del Consell d'Europa tan sols estan separades per un escàs marge d'un mes —l'abril i el maig del 1949, respectivament. En el marc d'una política anticomunista, els països occidentals trobaren en els principis liberaldemocràtics una senyera unificadora d'oposició al sistema polític de les democràcies populars.

En segon lloc, des d'un punt de vista jurídic, és el mateix Consell d'Europa el que exigeix, en el seu Estatut constitutiu, als Estats que en vulguin formar part el respecte dels drets i llibertats fonamentals, no com un simple objectiu que s'ha d'assolir en un futur més o menys llunyà, sinó com un requisit per poder-hi pertànyer.

El Consell d'Europa, del qual formen part actualment quaranta-tres Estats, disposa de dos òrgans fonamentals: el primer és l'Assemblea Parlamentària, un òrgan consultiu els membres del qual són designats pels parlaments nacionals; i el segon és un òrgan decisor i autèntic motor de l'organització, el Comitè de Ministres, integrat pels ministres d'assumptes exteriors dels Estats part o els seus representants permanents, al qual pertoca determinar què s'ha de fer respecte a les recomanacions de l'Assemblea Parlamentària i respecte a les propostes que emanen dels diferents comitès especialitzats i de les diverses conferències dels ministres de les diferents branques, i aprovar el programa d'activitats i el pressupost del Consell d'Europa. Així mateix, també actua com a fòrum permanent de debat interestatal dels principals problemes polítics.

Pel que fa a l'activitat normativa del Consell d'Europa, es poden distingir fonamentalment, d'acord amb l'article 15 del seu Estatut, dos tipus d'instruments:

² Per a un comentari exhaustiu de la Declaració Universal dels Drets de l'Home, vegeu Blanc Altemir, Antonio: *La Declaración Universal de los Derechos Humanos*, Barcelona: Icaria, Antrazyt, 1998, i Luis Cardona, Francesc: *El reconocimiento de los derechos humanos desde la antigüedad hasta hoy*, Barcelona: Asociación para las Naciones Unidas en España, 1998.

³ García de Enterría, Eduardo (coord.): *El sistema europeo de protección de los derechos humanos*, Madrid: Civitas, 1979, pàg. 55-56.

l'adopció de convenis i acords, amb els quals es pretén resoldre problemes de caire internacional o harmonitzar el dret material dels Estats part en diversos sectors, i les recomanacions del Comitè de Ministres, dirigides als estats part, referents a qüestions per a les quals s'ha acordat una política comuna, que no són vinculants.

En l'àmbit del dret de família, i particularment respecte a la protecció de la infància, el Consell d'Europa ha adoptat un important nombre d'instruments jurídics. En l'àmbit del dret privat, poden assenyalar-se, *inter alia*, els següents: Resolució del Comitè de Ministres (77) 33 sobre la col·locació de menors, de 3 de novembre de 1977; Recomanació de l'Assemblea Parlamentària 874 (1979), relativa a una Carta europea sobre els drets dels infants, de 4 d'octubre de 1979; Recomanació del Comitè de Ministres 82 (2) relativa a l'entrega per part dels Estats de bestretes sobre aliments deguts als menors, de 4 de febrer de 1982; Recomanació (84) 4 del Comitè de Ministres sobre les responsabilitats parentals, de 28 de febrer de 1984; Recomanació 1071 (1988) de l'Assemblea Parlamentària relativa a la protecció de la infància, de 23 de març de 1988; Recomanació 1121 (1990) de l'Assemblea Parlamentària sobre els drets de l'infant, d'1 de febrer de 1990; Recomanació 1286 (1996) de l'Assemblea Parlamentària relativa a una estratègia europea per als infants, de 24 de gener de 1996; Recomanació 1460 (2000) de l'Assemblea Parlamentària sobre la institució d'un mediador (*ombudsman*) europeu per als infants, de 7 d'abril de 2000. Els principis i les normes compresos en els instruments esmentats no són, com ja s'ha posat de manifest, vinculants per als estats part del Consell d'Europa; constitueixen un *soft law*, però tenen, no obstant això, un valor i una significació especials, ja que han estat elaborats pels mateixos Estats part.

II. LA PROTECCIÓ DE LA VIDA FAMILIAR EN EL CONVENI EUROPEU PER A LA PROTECCIÓ DELS DRETS HUMANS I LES LLIBERTATS FONAMENTALS, DE 4 DE NOVEMBRE DE 1950

El Conveni europeu per a la protecció dels drets humans i les llibertats fonamentals,⁴ en vigor des del 3 de setembre de 1953⁵ i successivament esmenat per diversos protocols,⁶ defineix els drets i les llibertats inalterables de tota persona i obliga els Estats part a garantir el seu exercici i el respecte a les persones que

⁴ D'ara endavant CEDH.

⁵ Després que s'haguessin dipositat els deu instruments de ratificació necessaris segons el mateix article 66 de la Convenció.

⁶ Ratificat per l'Estat espanyol el 26 de setembre de 1979 (BOE, núm. 243, de 10 d'octubre de 1979).

visquin en el seu àmbit jurisdiccional. A més, fixa mecanismes internacionals per aplicar-lo que permeten que els Estats —i un cop esgotats els recursos interns, les persones físiques— puguin plantejar els casos de violació del Conveni davant del Tribunal Europeu de Drets Humans d'Estrasburg.⁷

D'una lectura general de les disposicions del CEDH no es desprèn un contorn precís de la noció de *família*⁸ que conté. La indeterminació del mateix text, unida a la utilització per part dels òrgans estrasburguesos de l'anomenat mètode d'*interpretació evolutiva*, ha provocat una espècie d'eclosió de la noció convencional de *família*. En efecte, en termes generals podríem afirmar que els òrgans d'Estrasburg han adoptat l'anomenada *visió liberal* de la família.⁹

Com que no hi ha, doncs, un concepte de família convencionalment establert, tan sols un estudi de la jurisprudència elaborada pels seus òrgans d'interpretació —la Comissió i el Tribunal Europeu de Drets Humans— al voltant del concepte de *vida familiar*, recollit a l'article 8.1 del CEDH, ens ajudarà a aproximar-nos-hi.

L'article 8 del CEDH reconeix a l'apartat primer el dret de tota persona al respecte de la seva vida privada i familiar, i a continuació, a l'apartat segon, estableix que no hi pot haver ingerència de l'autoritat pública en l'exercici d'aquest dret, llevat que aquesta ingerència estigui prevista per la llei i constitueixi una mesura que, en una societat democràtica, sigui necessària per a la seguretat nacional, la seguretat pública, el benestar econòmic del país, la defensa de l'ordre i la prevenció del delictes, la protecció de la salut o de la moral, o la protecció dels drets i les llibertats dels altres.¹⁰

Aquest article conté dues proposicions ben diferenciades. En primer lloc, estableix una clàusula general que reconeix el dret al respecte a la vida privada

⁷ Segons l'esmena efectuada pel Protocol 11, en vigor des de l'1 de novembre de 1998.

⁸ No obstant això, tal com posa de manifest Arriaga Iraburu (Arriaga Iraburu, Inés: *El derecho a la vida familiar de los extranjeros en la jurisprudencia de Estrasburgo*, Pamplona: Universidad de Navarra, 2003, pàg. 79-80), de la lectura dels treballs preparatoris se'n pot extreure una preocupació particular per la família considerada com a *legítima*, manifestada per l'interès de protegir la institució del matrimoni i el rebuig a la proclamació del dret al divorci. Ara bé, aquesta preocupació no va arribar a aconseguir limitar la protecció de la família a la del matrimoni; és per això que ambdues institucions —família i matrimoni— són regulades en dos articles separats.

⁹ D'acord amb De Castro y Bravo (De Castro y Bravo, Federico: *Derecho civil de España*, t. II, Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1952, pàg. 422-423), per *visió liberal* de la família entenem aquella visió segons la qual els vincles familiars depenen de la voluntat dels individus, de manera que aquests poden crear-los o destruir-los lliurement.

¹⁰ Els criteris per interpretar el paràgraf segon de l'article 8 del CEDH els trobem detallats en la Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans de 6 de setembre de 1978, assumpte *Klas i altres c. Alemanya*.

i familiar. I tot seguit estipula que l'exercici d'aquest dret pot ser sotmès a restriccions sempre que aquestes limitacions compleixin els requisits exigits en el punt segon de l'article 8è. És per això que els òrgans convencionals, en el moment d'abordar l'anàlisi dels casos en què s'al·lega una violació del dret al respecte a la vida familiar, abans de tot han de resoldre la qüestió de l'aplicabilitat de l'article 8è als fets del cas concret, és a dir, han d'interrogar-se sobre l'existència de vida familiar. Tan sols un cop finalitzat aquest exercici, s'analitzarà el compliment de l'article esmentat, és a dir, si s'ha produït una falta de respecte (art. 8.1 CEDH) o una ingerència injustificada (art. 8.2 CEDH) en el dret al respecte a la vida familiar dels demandants.¹¹

El primer dubte que planteja la interpretació de l'article 8 del CEDH és si el dret a la vida privada previst a la norma és aplicable tan sols en les relacions entre el particular i l'autoritat pública o si la seva garantia s'amplia també a les relacions entre particulars —és a dir, si es pot aplicar horitzontalment. La doctrina respecte a això està dividida. Així, mentre que alguns autors mostren el seu escepticisme, un altre grup d'entesos, en canvi, ha pres ja consciència sobre l'aplicabilitat del CEDH a les relacions entre particulars.

En segon lloc, s'ha d'assenyalar que l'article 8 del CEDH no s'ha de veure exclusivament com un dret que ha de ser garantit únicament i exclusivament per part de l'Estat en el qual el vincle familiar s'ha creat, sinó que la seva protecció té també una dimensió internacional, en el sentit que la vida familiar s'ha de garantir de la mateixa manera en tots els altres Estats en què la relació jurídica familiar tendeixi a desplegar els seus efectes. S'ha parlat, així, d'un *ordre públic europeu*, o d'*ordre públic dels drets humans*.¹²

III. LA PROTECCIÓ DE LA VIDA FAMILIAR EN LA JURISPRUDÈNCIA EMANADA DEL TRIBUNAL EUROPEU DE DRETS HUMANS

Un cop posats de manifest alguns dels aspectes més destacats de l'article 8 del CEDH, s'ha d'assenyalar que el Tribunal Europeu de Drets Humans s'ha pronunciat en nombroses ocasions sobre l'article esmentat. Sense pretendre fer un examen exhaustiu d'aquesta jurisprudència, s'esmenten a continuació algunes de les il·lustracions més rellevants del Tribunal d'Estrasburg.

¹¹ Harris, D.J.; O'Boyle, M. i Warbrick, C.: *Law of the European Convention on Human Rights*, Londres: Butterworth, 1995, pàg. 335-353.

¹² Arriaga Iraburu (Arriaga Iraburu, Inés, *op. cit.* pàg. 7) entén que de tots els tractats internacionals que protegeixen el dret a la vida familiar, el Conveni Europeu per a la Protecció dels Drets Humans i les Llibertats Fonamentals de 1950 és el més eficaç, perquè disposa d'un mecanisme jurisdiccional de protecció, així com el de més àmplia aplicació, perquè no opera basant-se en la reciprocitat.

En primer lloc, i amb caràcter general, s'ha de tenir en compte que un dels aspectes que caracteritzen la jurisprudència del TEDH és el seu criteri dinàmic, un criteri que li permet flexibilitzar i ampliar l'àmbit d'aplicació del CEDH.¹³ En efecte, el preàmbul del CEDH no preveu tan sols la "protecció" dels drets de l'home, sinó també el seu "desenvolupament". Per tant, i d'acord amb l'evolució i les transformacions de tota mena que la societat europea ha experimentat des del moment en què el CEDH fou redactat, les seves disposicions s'hauran d'interpretar en consideració als canvis socials produïts. Aquest sistema s'ha seguit, doncs, a l'hora d'interpretar l'article 8 del CEDH. Així, mentre que en la seva concepció inicial s'entenia que el CEDH no establia més que obligacions negatives, prohibicions d'ingerència en la "vida privada i familiar",¹⁴ aviat la jurisprudència del TEDH va admetre que la redacció de l'article 8 del CEDH també conté obligacions positives a càrrec dels Estats.¹⁵

Aquesta mateixa interpretació dinàmica ha portat el TEDH a proporcionar una concepció ampla del terme *vida familiar*, en el sentit de l'article 8 del CEDH. En efecte, si bé la idea de família que s'amaga darrere l'article 8 és la d'una família restringida, limitada als pares i als fills menors d'edat, que és la que es beneficia de la protecció concedida pel CEDH, segons el TEDH l'article 8 no tan sols es limita a la vida familiar de dret, és a dir, a la vinculada exclusivament al matrimoni, sinó que també s'estén a la vida familiar de fet.¹⁶ D'acord amb la jurisprudència del TEDH, l'important és que es tracti de relacions reals i suficientment estretes entre els seus membres, de la qual cosa es dedueix, així mateix, que, subsistent

¹³ Harris, O'Boyle i Warbrick (Harris, D. J.; O'Boyle, M. i Warbrick, C., *op. cit.* pàg. 312 i 313) entenen que la construcció del concepte *vida familiar* per part del TEDH és un dels millors exemples de com el CEDH es va adaptant als canvis socials que es van produint al llarg del temps.

¹⁴ Vegeu la Sentència de 23 de juliol de 1968, assumpte relatiu a certs aspectes del règim lingüístic de l'ensenyament a Bèlgica.

¹⁵ En aquest sentit s'ha pronunciat el TEDH en sentència de 13 de juny de 1979, en l'assumpte *Marckx c. Belgique*: "Aquest article [amb referència a l'art. 8 del CEDH] té essencialment per objectiu la salvaguarda dels individus davant les ingerències arbitràries dels poders públics. Però a aquesta obligació negativa de l'Estat s'hi han d'afegir obligacions positives inherents al respecte efectiu de la vida familiar. L'Estat ha d'actuar de manera que permeti als interessats desenvolupar una vida familiar normal". A la sentència anterior l'han seguit, entre d'altres, en aquest mateix sentit: la sentència de 26 de març de 1985, en l'assumpte *X. And Y v. The Netherlands*; la sentència de 18 de desembre de 1986, en l'assumpte *Johnston and others v. Ireland*, i la sentència de 7 de juliol de 1989, en l'assumpte *Gaskin v. United Kingdom*.

¹⁶ García de Enterría, Eduardo, *op. cit.* pàg. 86-87, entén que en l'actualitat certes disposicions dintre de l'àmbit europeu reconeixen determinats drets que tenen com a pressupòsit la simple prova de la cohabitació regular.

les esmentades relacions, la vida familiar dels pares i dels fills no finalitza amb la dissolució del matrimoni pel divorci.¹⁷

La mateixa Comissió, quan existeixen relacions de sang, ha interpretat que no hi ha cap distinció entre família “legítima” i família “natural”, ja que l'article 8 del CEDH es refereix a “tota persona” i l'article 14 del Conveni esmentat prohibeix les discriminacions fonamentades en el naixement.¹⁸

D'altra banda, la jurisprudència del TEDH s'ha mostrat especialment expressiva en relació amb el delicat tema del conflicte d'interessos en les relacions entre pares i fills. Sembla evident que, si el curs normal de la vida familiar és interromput pel divorci o per una decisió de les autoritats públiques que priva un dels pares, o ambdós, de la custòdia dels fills per qüestions relacionades amb el benestar de l'infant, hi pot haver una idea diferent dels interessos reals del menor. L'article 8.2 del CEDH justifica la ingerència de l'autoritat pública en les relacions familiars en consideració als interessos dels menors d'edat, si bé, com ha declarat el TEDH, davant d'aquests interessos hi ha el dret dels pares a complir les seves responsabilitats. Per tant, tota mesura que es prengui tenint present l'interès superior del menor no és una ingerència necessària en el dret dels pares si les autoritats públiques han adoptat una decisió proporcionada a la situació i no s'han extralimitat en el seu marge d'apreciació.

IV. LA PROTECCIÓ DE LA VIDA FAMILIAR EN EL CAS DELS ESTRANGERS

Ja s'ha deixat apuntat en apartats anteriors que de l'anàlisi del *case law* del TEDH no se'n pot desprendre una clara definició del concepte *vida familiar*, ja que l'existència o no de vida familiar és una qüestió fàctica que depèn de cada cas en particular.

Malgrat aquesta falta de concreció o de criteris per arribar a concretar un concepte unívoc de *vida familiar*, la Comissió, ja des de l'inici de la seva jurisprudència, en aquells casos en què el demandant o els demandants eren

¹⁷ Gomien, Donna; Harris, David i Zwaak, Leo: *Law and practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter*, Estrasburg: Council of Europe Publishing, 1996, pàg. 227-261.

¹⁸ D'acord amb Santolaya Machetti, Pablo: *El derecho a la vida familiar de los extranjeros*, València: Tirant lo Blanch, 2004, pàg. 79, el TEDH des de les seves primeres sentències va establir amb absoluta claredat que l'article 8è del CEDH no distingeix entre família legítima i família natural, sinó que, en canvi, la seva protecció inclou qualsevol tipus de relació que, de fet, generi llaços de dependència mútua equivalents als familiars.

estrangers,¹⁹ va exigir com a requisit previ per a l'existència efectiva de “vida familiar” el fet que aquesta fos “real” i “efectiva”, a més de “preexistent” a la mesura estatal causant de la possible ingerència en l'exercici del dret objecte del litigi.²⁰ Aquest doble test —efectivitat i caràcter real de la vida familiar, i preexistència d'aquesta— ha provocat que en els casos relatius a la vida familiar dels estrangers la noció adoptada pels òrgans d'Estrasburg sigui més restrictiva.²¹

Respecte al caràcter “real”, com que la vida familiar es tracta essencialment d'una qüestió de fet, la seva existència dependrà del caràcter “real” dels vincles familiars invocats. Un dels pocs casos en què s'ha plantejat davant del TEDH la veracitat dels vincles familiars ha estat *Nsona c. Holanda*.²² En aquest cas el recurs a l'engany per part de la demandant —la senyora Bata Nsona, nascuda al Zaire—, que va fer-se passar per la mare d'una menor d'edat amb la finalitat que aquesta obtingués un permís d'entrada a territori holandès, tot i que sembla que era la seva tia, va fer que el TEDH no admetés les al·legacions de les demandants.

Pel que fa al test del caràcter “efectiu” de la vida familiar, els òrgans d'Estrasburg han assenyalat que per ser protegida, la vida familiar ha de tenir un caràcter efectiu, no pot limitar-se a una simple virtualitat. Així, no és suficient la veritable existència d'un vincle familiar, sinó que, a més, aquest vincle ha de ser el fonament d'una “vida familiar” efectiva, i és el demandant qui està obligat a demostrar-ho.

L'efectivitat del vincle familiar, d'acord amb la jurisprudència del TEDH i de les decisions d'admissibilitat de la Comissió Europea, està configurada per dos components essencials: la cohabitació i la dependència econòmica. Ara bé, no obstant l'anterior, si fem un estudi conjunt del *case law* podem afirmar que, respecte a la “cohabitació”, si bé es tracta d'un requisit fonamental —tal com acabem de veure—, s'han donat casos en què altres formes de contacte, com les visites, la correspondència o les trucades telefòniques, s'han considerat implícitament amb rellevància potencial en determinades circumstàncies.²³ Pel que fa al requisit de la “dependència”, els òrgans convencionals han adoptat una interpretació restrictiva, i és necessari —com a regla general— l'element material

¹⁹ Santolaya Manchetti, Pablo, *op. cit.*, pàg. 98, entén que el CEDH com a tal no garanteix cap dret als estrangers a entrar i residir en un determinat país. Ara bé, expulsar una persona d'un país signatari del Conveni en el qual ha desenvolupat una part significativa de la seva vida i en el qual viuen els seus parents pròxims pot suposar una intromissió en el seu dret a la vida familiar.

²⁰ Arriaga Iraburu, Inés, *op. cit.*, pàg. 83-84.

²¹ Si bé fou la Comissió la primera d'emprar el sistema dels tests, el Tribunal Europeu de Drets Humans el va adoptar des de l'inici de la seva jurisprudència.

²² Vegeu la Sentència de 28 de novembre de 1996, en l'assumpte *Nsona v. The Netherlands*.

²³ Vegeu la Sentència de 28 de maig de 1988, en l'assumpte *Berrehab v. The Netherlands*.

o econòmic perquè existeixi. És per aquest motiu que la dependència merament emocional és considerada insuficient per posar en marxa la protecció *ex article 8è* del CEDH.

En tercer lloc, parlàvem de la necessària “preexistència” de la vida familiar, és a dir, que l'article 8è del CEDH protegeix el respecte a la vida familiar ja existent, anterior a la mesura estatal causant de la possible ingerència en l'exercici del dret objecte del litigi. En el cas dels estrangers això es tradueix en el fet que el vincle familiar del demandant existís amb anterioritat a l'adopció per part de l'estat demandat de la mesura de denegació, entrada o permanència, o a la mesura d'expulsió.

El TEDH va tenir ocasió d'aplicar el test de la preexistència en la seva primera sentència relativa al dret al respecte de la vida familiar dels estrangers, i va fer-ho d'una manera molt flexible. En efecte, en l'assumpte *Abdulaziz, Cabales i Bankandali v. The United Kingdom*²⁴ el TEDH va afirmar que, si bé és cert que en consagrar el dret al respecte a la vida familiar el CEDH pressuposa l'existència d'una família, això no significa que tota vida familiar projectada no pertanyi a l'àmbit de l'article 8è.

No obstant això, és en els casos d'immigrants de segona generació en què l'existència de l'exigència de la preexistència de la “vida familiar” s'ha aplicat amb més freqüència. En aquests casos la jurisprudència del TEDH pot qualificar-se de contradictòria. En l'assumpte *Bouchelkia v. France*,²⁵ en el qual el demandant era un immigrant de segona generació, el TEDH va considerar que la data de l'adopció de l'ordre d'expulsió era la que s'havia de tenir en compte a l'hora d'examinar la qüestió de si el demandant tenia una vida privada i familiar en el sentit de l'article 8è del CEDH. Com que havia constituït la seva família —dona i fill— amb posterioritat a l'adopció de la mesura d'expulsió, es va considerar que aquests vincles no s'havien de tenir en compte.

Ara bé, el criteri anterior no va ser el que va aplicar el mateix TEDH en l'assumpte *Boughanemi v. France*.²⁶ En aquest cas, el demandant —també immigrant de segona generació— va iniciar una relació de parella i va reconèixer un fill fruit de la mateixa relació amb posterioritat a l'adopció de l'ordre d'expulsió. El TEDH va afirmar que, malgrat el retard en el reconeixement del fill i el comportament del demandant amb ell, les “circumstàncies excepcionals” que han de donar-se per trencar el vincle entre un pare i el seu fill menor d'edat no es donaven en el cas en qüestió, i aquest fet convertia aquest vincle en constitutiu de “vida familiar” entre ells.

²⁴ Vegeu la Sentència de 28 de maig de 1985, en l'assumpte *Abdulaziz, Cabales i Bankandali v. The United Kingdom*.

²⁵ Vegeu la Sentència de 29 de gener de 1997, en l'assumpte *Bouchelkia v. France*.

²⁶ Vegeu la Sentència de 24 d'abril de 1996, en l'assumpte *Boughanemi v. France*.

